

Upanje v umetnosti

Neznani avtor: Marija Zavetnica s plaščem, oltarni relief v baziliki na Ptujski Gori, prvo desetletje 15. stoletja

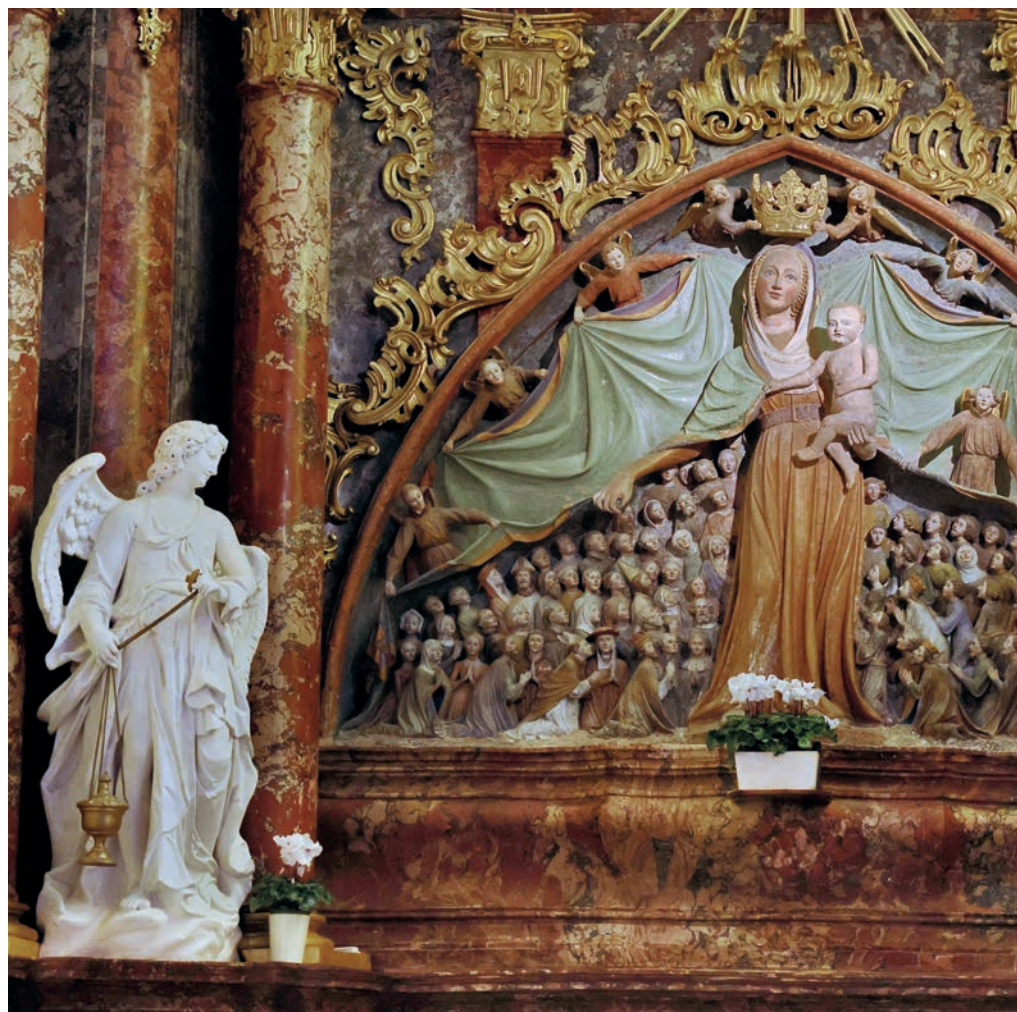
■ **Akad. Milček Komelj**, dr. znanosti, likovni kritik in pesnik, je do upokojitve leta 2011 predaval na *Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete* v Ljubljani. Je redni član umetniških razredov *Slovenske akademije znanosti in umetnosti* in redni član *Evropske akademije znanosti in umetnosti* v Salzburgu ter častni občan Novega mesta. Deset let je bil predsednik *Slovenske matice*. Njegova bibliografija ima več kot 2200 objav, od tega več kot 30 knjig in vrsto katalogov.

Ker je zdaj že blagopokojni papež Frančišek jubilejno sveto leto 2025 oznanil za leto upanja, je *Galerija Staneta Kregarja v Zavodu sv. Stanislava* na pobudo Ksenje Hočevar in Bernarde Stenovec povabila vrsto umetnikov, da na novo naslikajo ali izberejo svojo podobo upanja. Del teh podob je bil na ogled na potujoči skupinski razstavi *Odsevi upanja* v prostori novogoriške konkatedrale, in sicer v času vseslovenskega študijskega srečanja katoliških pedagogov o večnih prijemih v vzgoji, ki v marsičem koreninijo še v antiki. V spremnem razstavnem katalogu, kjer so vsa dela reproducirana, pa so skušali avtorji svoj upodobljeni odnos do upanja pojasniti tudi z zapisano besedo. Iz njihovih del in zapisov so razvidni upanje, ki ga vzbuja sinjina narave, družinsko življenje z otrokom ali vračanje lastovk, pa upanje na lepše življenje v Deželi upanja, kjer ne divja vojna, ali upanje, ki ga oznanjajo glasba angelov, žareča obla sonca ali sončni žarek, ki oživilja zimsko pokrajino in nagovarja samotnega človeka, naj se ozre v nebo. Upanje so tem ustvarjalcem lahko vzbudili tudi taki naravni pojavi, kakršen je na primer zelena pregrada iz presvetljenih cipres, prostrano nebo nad jezerskim obzorjem ali vedri dotik sončnega poletja, torej prizori, notranje sorodni pojavom, kakršni se nam prikazujejo kot »mimobežne slike / javorov in brez / in večnosti« in kot »tihe barve, / skoraj žarenje tišine, / ki nam odvzema besede / in vrača življenje: / pokrajine samote / in upanja / onstran upanja«, ali pa so videti kot »zlati obrazi / nekega drugega časa, / obrazi upanja, /

ki živi brez besed«, kot nam v *Mističnem pejsazu* na začetku razstavnega kataloga subtilno šepeta pesnik Brane Senegačnik. Upanje sta avtorjem lahko obudila tudi portretni spomin na svetniškega »papeža upanja« Janeza Pavla II. ali na tih in prazen Kristusov velikonočni grob. V najbolj abstraktnih slikah, porojenih iz brstečih

gest in slutenjskih prelivov, nam upanje sugerirajo zlasti optimistična barvitost, vitalna razigranost in predvsem svetloba, ki se preliva po platnih ne le kot zaščitni znak življenja, marveč kot neotipljiva, a živo sijoča emanacija večne luči, ki jo iz svojih upanj izžarevata hrepenenje srca in sijoča belina, oznanjajoča Kristusovo vstajenje.

Večina takih in podobnih del zveni v duhu modernega slikarstva, kakršno je dominiralo že v 20. stoletju, le bolj izjemoma pa se je med slikami pojavila

tudi kakšna bolj alegorična zasnova, ki nadaljuje izročilo poprejšnjih stoletij in findesièclovskega simbolizma. Ne glede na to, koliko ob vsem veselem upanju slike izpričujejo tudi religiozno zaupanje v večno življenje, so tako zamišljena dela v osnovi izrazito poduhovljena; ta razsežnost pa naj bi v idealnih uresničitvah pripadala tako sakralni kot posvetni umetnosti, ki se ne glede na svoj namen med seboj nikakor ne izključujeta.

Stroga delitev likovne umetnosti na sakralno in posvetno se je zdela prisiljena že Francetu Steletu, prvemu intenzivnemu raziskovalcu slovenske likovne umetnosti, kot je v spisu *O veri in umetnosti* nakazal leta 1913 na četrtem katoliškem shodu v Ljubljani, saj ga je v razlaganju ustvarjalnosti bolj kot sistematika pritegovala njena bolj konkretna in duhovna opredelitev. Že takrat je spoznaval, da je umetnost »širša kakor katerakoli teorija«.

Širša kot katerikoli motiv je lahko tudi njegova vsebina; še posebej pa to velja, kadar govorimo o umetnosti in upanju. Ob pogledu na umetniška dela nam je danes še toliko bolj razvidno, da je lahko sveto ali božje zajeto tudi v posvetnem in da so žal lahko nabožni motivi upodobljeni tudi brez spiritualnega nadiha, saj je njihova prepričljivost odvisna od notranje podobe in trenutne umetniške moči ustvarjalcev, ki je sama po sebi božji dar, v katerega rojeni ustvarjalci samodejno ali tudi dvomeče zaupajo. Ti so dogajanja in pojme nekdanj predvsem upodabljali, v abstraktni umetnosti, porojeni v 20. stoletju, pa navzven razvidni motivi (svetopisemski, figuralni, pokrajinski ali alegorično skonstruirani) največkrat niti več ne obstajajo ali pa so nakazani le aluzivno in se izražena vsebina razkriva iz sožitja oziroma ubranosti samih likovnih (ali besednih in zvočnih) sredstev, ki jih napajajo čustva in idejni vzgibi.

Pravemu smislu take ustvarjalnosti pa se lahko približamo le intuitivno, z dojemljivostjo, ki predpostavlja razvit smisel za umetniško izražanje in duhovno občutljivost. Zato lahko samo na tak način dojamemo tudi vanje vsajeno upanje. Izraz upanja pa je sama po sebi že vsa človeška ustvarjalnost, podobno kot je znanilec upanja sleherno človeško rojstvo in celo vsako novo jutro, ki ga doživimo in lahko proslavimo tudi z umetnostjo. Z ustvarjalnostjo umetniki potrjujejo avtentičnost svojega bivanja in s svojim upanjem v umetninah na novo ustvarjajo svet, oblikovan po vzgibih njihove notranje podobe. Z umetniškimi stvaritvami izoblikujejo telesnim čutilom dostopne pojave, ki v najprepričljivejših delih vsebujejo tudi presežno razsežnost, ki sega v večnost.

Le z duhovno in estetsko odprtostjo, in ne z zanašanjem na priučene teorije ali prevzete ideologije, na katere se pogosto opirajo manj inventivni in manj izvirni ali celo samooklicani ustvarjalci in razlagalci, lahko prisluhnemo tudi upanju, ki nam ga umetnost prinaša od nekdanj. Kot je očitno iz sodobnih del, ga danes že dolgo več ne upodabljajo kot ženo s sidrom, kot so jo v bolj ali manj oddaljeni preteklosti, ko so jo največkrat pove-

zovali z drugima osrednjima teološkima krepostma, vero in ljubeznijo, s katerima jo je na primer skupaj posadil v atiko kakega ljubljanskega oltarja kipar Francesco Robba. Personifikacijo vere, ki je sama po sebi slepa, so po tradiciji upodabljali s prevezanimi očmi, angleški slikar in kipar George Frederic Watts pa je v poznem 19. stoletju na svoji najznamenitejši simbolistični alegorični sliki *Upanje* nadel prevezo prek oči tudi svoji upodobitvi upanja. Ker je upanje v težavah življenja lahko tudi nadvse krhko, ga je naslikal kot sklonjeno mladenko, sedečo na zemeljski obli z liro v rokah, na kateri je kot zadnji up ostala samo še ena, zadnja struna. Ker so sodobniki v taki podobi še bolj kot upanje videli brezup, pa je na repliki slike naslikal kot zadnje upanje na nebu tudi eno samo, zadnjo zvezdo.

Bolj kot v posamične alegorične motive je upanje zajeto v podobe, ki oznanjajo Jezusovo rojstvo ali vstajenje. Kot posebej znamenite podobe upanja oziroma zaupanja izstopajo tudi podoba Marije, pod katere plašč se zatekajo ljudje vseh stanov, tudi cerkveni mogočniki in kralji, tako kot pri nas najizraziteje na romarski Ptujski Gori. Danes pa v umetnosti upanje največkrat razbiramo mnogo manj očitno razvidno, predvsem pa tudi mnogo bolj sublimirano, kot se nam razkriva skozi likovno sugestijo v podobe zajetega življenjskega zanosa: skozi izrazno in simbolno moč same barve, poteze, lika in svetlobe, ki izničuje neprodarno temo bodisi s sončnimi ali zvezdnimi prebliiski bodisi z odrešilnim, vsezajemajočim sijajem.

Vero in ljubezen lahko v življenju v rešnici ohranja in spodbuja samo upanje, pa četudi se pogosto poraja v strahu in je obdano s temnim brezupom, ki ga izzovejo življenjske tegobe, tako individualne kot tiste, ki pretijo človeštvu z vsakršnimi nezgodami in celo apokaliptičnimi pojavi, ki jih želi umetnost s svojo angažiranostjo tudi premagovati ali jih nekako zarotiti. Človeško bitje teži k harmoniji, ki jo v krščanstvu oznanja mir, kakršnega je ljudem izročal Kristus. K harmoniji teži celo toliko bolj, kolikor bolj ga mučijo protislovja, in zaradi takih bolečin in trpljenja je umetnost,

kadar izraža človekovo notranjost ali človeško zgodovino, pogosto tudi razbolena, krvava ali temačna, a njeno rojstvo vendarle že samo po sebi spodbuja upanje na rešitev. Taka je celotna krščanska umetnost, z upanjem pa je na novo napolnjeno tudi poznejše slovensko impresionistično slikarstvo, ki izpričuje, kako so naši umetniki med odkrivanjem lepote slovenske zemlje in občutij svoje duše tudi v veliki bedi lahko strastno zaupali ne le v odrešilni sijaj svoje ustvarjalnosti, marveč tudi v nov, pomladni razcvet celotne slovenske kulture, ki naj bi s svojimi sejalcami razkrivala naše ustvarjalne sposobnosti in duhovno bistvo.

Zaradi razkrivanja resničnosti, ki ni samo lepa, je v zgodovini izgineval tudi tradicionalen pojem lepote, s katero smo umetnost povezovali v preteklosti. Od kar smo začeli lepoto dojemati tudi v izrazno spačenih oblikah kot pojavih zunanje grdote, je njena krčevitost kot nosilka notranje lepote postajala predvsem etična kategorija, tako kot je obveljalo v ekspresionizmu. V tako poduhovljeno in prestrašeno lepoto preoblikovano grozo sveta pa bi bilo najbrž bolje imenovati ustvarjalno prepričljivost, kakršna lahko človeka pretrese, ne da bi ga pomirila. Ali pa ga vznemiri s svojo notranjo intenziteto, tako kot so ga grozo in sočutje vzbujajoče gotske ali ekspresionistične podobe Kristusovega trpljenja, v katere je projicirana tudi slehernikova bolečina; v podobe Matere Božje in svetnikov ter angelov, ki se gnetejo in lebdiyo na oltarjih, pa je vtisnjeno tudi slehernikovo brezmejno zaupanje v Božjo pomoč. Podobe upanja pa so vendar bolj ali manj usklajene, morda v skladu s prerokbo Dostojevskega, da bo lepota odrešila svet; lepota vseh preteklih dob in civilizacij nam svet povzdiguje in osmišlja in ga s tem odrešuje tudi dandanes. Umetnost je namreč edina človeška dejavnost, ki nas lahko neposredno in živo nagovarja tudi še iz daljne preteklosti in lahko edina nastaja iz upanja v svojo trajno veljavnost. Ker je upanje v človeka dobesedno ukrojeno, pa je tudi osrednja spodbuda njegovih teženj in dejanj, zato lahko predpostavljamo in še bolj občutimo, da se bo nekoč tudi izpolnilo.

Umetnikovo trajno življenje ostaja utelešeno in s tem živo le v njegovi umetnosti. Iz nje nam lahko govori ne glede na čas oziroma vsaj dotlej, dokler smo lahko za ustvarjalčevo izražanje oziroma za duhovno raven, ki jo njegova umetnost predpostavlja, še toliko dojemljivi, da lahko zaupamo v njen pomen. Zato lahko človek v skladu s svojo naravnostjo v umetnosti odkriva brezčasne vrednote preteklosti, lahko pa mu te vrednote z njihovimi upanji postajajo tudi tuje, saj se v današnjem času lahko identificira tudi le še s sodobnimi banalnostmi in obrobnostmi, ki jih v skladu z naraščajočo barbarizacijo in prodirajočim nihilizmom številni sodobniki tudi vse bolj štejejo za umetnost. To velja posebno za trenutni čas, ko velja za merilo umetnosti tudi pogosto le v tehnološke dosežke zakrito samorazглаšanje naraščajoče duhovne bede in lahko govorimo o krizi ne le kriterijev, marveč tudi vrednot, v kateri žal pogrešamo vsakršno trdnost.

Upanje, iz katerega izhaja avtentična umetnost, pa je gotovo bistveno globlje od upanja na priznanje ali 'uspeh', saj umetnik s svojo ustvarjalnostjo v bistvu upa na odrešitev, podobno antični katarzi, njegova ustvarjalnost pa je v bistvu izpoved. Zato sama ustvarjalnost pomeni tudi premagovanje nasprotij ter v zadnji instanci celo smrti in jo upravičeno dojemamo kot izrazito stvarniški pojav, ki razkriva bistvo človeka z vsemi njegovimi dilemami in širi obzorja duha, usmerjenega v človeške globine in zazrtega proti nebesnemu kozmosu, ki se razprostira okrog zemlje v neskončnost. Največji umetnik, ki presega vse omejitve, pa je v človeških predstavah in tudi v predstavah največjih umetnikov lahko samo Stvarnik. Tisti umetniki, ki so postali ali še postajajo nepogrešljiv del kulturne zgodovine, lahko le upajo, da je njihova ustvarjalnost sposobna izraziti večnost duha, in tako z ustvarjanjem sproti premagujejo smrt, s tem ko ustvarjajo novo, v resničnih, prepričljivih umetninah utelešeno življenje. To življenje je v bistvu izraz človeškega upanja, pa naj se nam razkriva skozi pomladno vstajenje narave, ki jo simbolizira svežina cvetja in zelenja na Groharjevi *Pomladi*, ali naj se razodeva

skozi harmonijo ali vzviharjen Jakopičev duhovni nemir ali v večnost zazrto Plečnikovo arhitekturo, v zadnji instanci pa se razodeva kot tisto neuničljivo upanje v večno življenje, ki je z vizijo vstajenja položeno v temelje krščanstva z vero v Boga, ki jo je narodni vzgojitelj Josip Jeraj v zaupanju v duhovni preporod v knjižici *Ob skrivnih virih* pred dobrimi sto leti imenoval »veselo upanje za našo dušo«.

To upanje največkrat prirašča iz življenjskega zagona instinktivno, a pogosto ne more niti mimo opozarjanja na neizprosno smrti, zato lahko v umetnosti melanholičnega 16. stoletja na okviru naslikanega ogledala, iz katerega gledata v upodobljenega umetnika Hansa Burgkmaira in njegovo ženo le njuni lobanji, v nemščini preberemo celo sporočilo: *O smrt, upanje sveta*; na nagrobnikih ne le tistega časa pa gledamo peščene ure in lobanje. Toda hkrati z ozaveščanjem o človeški minljivosti taka znamenja smrtnega prehoda v resnici napovedujejo in potrjujejo tudi človekovo pričakovanje onstranske večnosti, torej dokončno upanje, s katerim krščanska vera stoji in pade. Ta večnost se v nasprotju z gomazenjem življenja v ustvarjalnih vizualnih, pa tudi pesniških predstavah nakazuje kot poetičen mir z blagim fraangelicovskim rajanjem, ki je kot kontrastna podoba človeškega nemira najbrž samozadosten, ali kot rajska čistina in simbolična praznina, v kateri je dokončno zaokrožena bivanjska polnost. Zato ni čudno, da marsikdo ugotavlja, kako je v umetnosti lažje slikovito in bolj vznemirljivo upodobiti brezupni, a mnogoličnejši pekel kakor srečna nebesa, ki predpostavljajo izpolnitev vseh upov, izgon vseh demonov in konec vseh strahov, ki se izlije v večno luč. Kako je up že sam po sebi povezan tudi s strahom, pa nam najlepše sporoča France Prešeren z motom k svojim *Poezijam*, v katerem oznanja, da prazno srce brez upanja nikakor ne more biti srečno in da si zato želi nazaj strah in up.

Upanje nas dela žive in človeške, pa naj upamo na nesmrtnost, na neizrekljivo večnost, na izpolnitev najbolj intimno zaželene osebne zemeljske sreče ali le na svetlobo jutrišnjega dneva, ki ni nikomur zagotovljena milost. ◀